

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Schilderen en schrijven vanuit de depressie

Bespreking van: Henk Conradi (2002). *Vincent van Gogh. Verborgen aspecten van zijn levensverhaal*. Haren: Boomker. ISBN 90-71809-60-9, 216 pagina's, prijs: € 30,00

Henk Hillenaar

Een van de boeiendste en overtuigendste boeken van een Nederlandse psychoanalyticus die ik de laatste jaren gelezen heb, is Conradi's studie over Van Gogh. En dat om verschillende redenen. In de eerste plaats vanwege de brieven van Vincent van Gogh, waaruit Conradi niet moe wordt enthousiast en dus uitgebreid het beste te citeren. Ze zijn inderdaad een genot om te lezen, en behoren tot het mooiste en meest aangrijpende wat de Nederlandse literatuur op autobiografisch gebied heeft voortgebracht. Het wordt vaak vergeten: Van Gogh was niet alleen een groot schilder maar, ongeweten, ook een groot literator. 'De liefde voor boeken' was hem, zo schreef hij eens, 'even heilig als de liefde voor Rembrandt'. Alleen al om de anthologie uit deze correspondentie die Conradi ons hier in feite aanbiedt is dit boek de moeite waard gelezen te worden. Maar er is uiteraard veel meer. De schrijver gaat als psychoanalyticus met deze teksten aan het werk, op het spoor van Vincent van Gogh gezet door een van zijn patiënten, die net als de beroemde schilder een 'vervangkind' was. Hij laat zien dat onbewuste fantasieën rond een gestorven broertje beslissend zijn geweest voor het tragische verloop van Van Goghs leven, en voor het kunstenaarschap dat erdoor in gang gezet werd. Vincent van Gogh werd geboren op 30 maart 1853, als tweede kind van een domineesgezin in Zundert, Noord-Brabant, precies een jaar na de dag waarop een andere Vincent van Gogh in dat gezin doodgeboren

ter wereld was gekomen. Hij was dus het 'vervangkind' van een rouwende moeder, die blijkbaar niet in staat was dit tweede kind te geven wat zij zo graag aan het eerste had geschonken. Gevolg was dat Vincent een levensgevoel had dat, zoals hij het zelf uitdrukte, vaak leek op 'er als het ware niet zijn'. De schaduw van de eerste Vincent zal over het leven van Vincent de tweede blijven hangen, tot het – zeer bittere – einde. En ook, natuurlijk, de schaduw van de moeder. Na enkele mislukte pogingen met – onbereikbare – vrouwen zocht Vincent alleen nog 'eenmaal in de veertien dagen' contact met prostituees.

Deze feiten zijn al beschreven door anderen, die vooral biografisch te werk gaan. Conradi onderzoekt deze zelfde tragedie, die eindigt met de zelfdoding van de schilder, niet biografisch of chronologisch maar aan de hand van een aantal steeds terugkerende beelden of ideeën, die hij in de 834 nagelaten brieven van Vincent van Gogh aantreft: kerkhoven en aarde, dood en verrijzenis, vreemdeling en ongewenst zijn, vrouwen als moeder en vrouwen als hoer, de kunst als eigenlijk 'thuis'. Hij laat zo op zijn manier zien hoe vruchtbaar een freudiaanse benadering van geschreven documenten kan zijn. De schilderijen van Vincent van Gogh (waarvan Conradi de vindplaatsen op internet aangeeft) worden door hem beschouwd als even zovele dromen, en de brieven als een schat aan associaties die hij als analytisch geïnformeerd lezer op deze dromen kan betrekken. De overdracht van Vincent gaat bij dit alles vooral uit naar zijn broer Theo, aan wie veruit de meeste brieven gericht zijn en die op den duur door hem ook de rol van verzorgende moeder krijgt toebedeeld. Conradi analyseert, verspreid over zijn boek, een aantal van deze 'dromen'. In *De aardappeleters*, bijvoorbeeld, herkent hij de sfeer die Vincent in het domineesgezin in Zundert ervaren moet hebben. Hij denkt er zelfs de schim van het overleden

broertje op terug te vinden. In het *Nachtcafé* in Arles, wordt voor Conradi Van Goghs dreigende psychose voelbaar. De vele voorwerpen in tweevoud op het schilderij van zijn *Slaapkamer* vertolken het verlangen van Vincent naar intimiteit, en het *Portret van madame Rollin* uit Arles laat de zeer moederlijke vrouwenfiguur zien die hij niet ophoudt te schilderen op het moment dat zijn broer Theo, 'zijn alles', zeer ernstig ziek wordt.

Door de thematische opbouw van het boek krijgen we onvermijdelijk te maken met herhalingen, vooral van citaten, met veel verwijzingen naar voor en naar achter, waardoor structuur en zelfs de stijl af en toe te lijden hebben. De lezer die gewend is aan meer rechtlijnig opgezette betogen staat soms wat beduusd te kijken. Wat we hier zien lijkt echter een tamelijk getrouwe spiegel te zijn van wat in veel analyses gebeurt: ook daar heerst geen rechtlijnigheid, maar een associatief verband, vol herhalingen. Ook daar komt, nadat een paar maanden is stilgestaan bij dit of dat aspect, een volgend aspect aan de orde, totdat alle aspecten zijn 'doorgewerkt'. Ondertussen keren voortdurend dezelfde beelden, dezelfde obsessies in een nieuw verband terug. Iets dergelijks lijkt Henk Conradi hier te doen met de brieven en schilderijen van Vincent van Gogh. Gelukkig is er tegelijkertijd genoeg samenhang en eenheid. Alles wijst immers steeds opnieuw in dezelfde richting, die van het ongewenste kind, dat zijn heil – zijn afweer, zijn troost – eerst in de godsdienst en later in de schilderkunst zoekt, en dat ook nooit ophoudt met lezen en brieven schrijven. Zo was Van Gogh blijkbaar in staat de psychose jarenlang op een afstand te houden.

Conradi's betoog biedt niet alleen psychoanalytisch inzicht, het is ook analytisch opgebouwd, en hij wil bovendien uitleggen wat hij aan het doen is. Freudiaanse theorieën over neurose en psychose, afweer en overdracht, ambivalentie en masochisme, het Oedipus-complex, worden hier, wanneer de tekst daar aanleiding toe geeft, uit de doeken gedaan, vaak aan de hand van bekende Nederlandse autoriteiten. Zo maakt Conradi van zijn boek ook een soort leerboek. Hij doet dat in heldere taal, met veel overredingskracht en liefde,

zowel voor de persoon van Vincent van Gogh als voor zijn eigen beroep.

Het gaat hem echter evenzeer om de kunst. Wat Van Gogh zegt over kunst – de schrijfkunst evenzeer als de schilderkunst – en wat Conradi daar vanuit zijn freudiaanse vorming aan toevoegt, is vaak verrassend, hoewel in een aantal gevallen niet echt duidelijk. Van Gogh begon pas echt met schilderen toen zijn zendingsarbeid in de Belgische Borinage op een mislukking was uitgelopen, en hij een andere vorm moest geven aan de 'actieve melancholie' waarvoor hij – naar eigen zeggen – gekozen had 'in plaats van zich aan wanhoop over te geven'. Over de mogelijke bronnen van Van Goghs creativiteit zegt Conradi niet veel. Hij lijkt hier eigenlijk genoegen te nemen met diens eigen bewering dat het vooral een zaak van hard werken was. Conradi maakt daarentegen wel duidelijk hoe de schilderkunst in dit leven functioneerde: hoeveel genot Vincent in zijn werk vond – 'Wat genieten we toch met onze ogen, niet waar?', schreef hij aan zijn broer – en hoe zijn kunst veel goed maakte in een eenzaam, door frustratie getekend bestaan. In het schilderen vond de dominees-zoon ook een andere manier om met zijn 'geweldige behoefte aan religie' om te gaan. Conradi laat heel overtuigend zien dat de schilderkunst bij Van Gogh, zeker vanaf het jaar 1888, niet langer 'symbool' is, voortkomend uit een normaal sublimatieproces, maar steeds meer ook het 'symptoom' genoemd moet worden van een naderende psychose, die blijkbaar alleen op deze wijze – hij moest bijna dag en nacht schilderen – voorkomen kon worden. We kennen de afloop, in juli 1890. Toch ontstaat juist in die barre omstandigheden een reeks doeken die tot de mooiste van zijn werk behoren, bijvoorbeeld de wonderschone *Takken met amandelbloesem*, die Vincent schilderde voor de geboorte van Theo's eerste kind, de derde Vincent van Gogh.

Conradi's boek bouwt een indrukwekkend ziektebeeld op, hoewel hij, met alleen papieren documenten tot zijn beschikking, voorzichtig blijft. 'Fantasieën rond ongewenst zijn', leiden bij Vincent tot een 'neurotische depressie', 'godsdienstige wanen', 'hallucinaties', uiterst 'masochistisch gedrag', en, na zijn dertigste,

tot een reeks 'psychotische breakdowns', die eindigen met het fatale pistoolschot in juli 1890. Wat de lezer bij dit alles af en toe mist zijn vragen, of een simpel, 'we weten het niet'. De grote vragen blijven uiteraard: waar kwam Van Goghs geniale begaafdheid vandaan? Wat is hier het verband tussen pathologie en creativiteit? En: hoe de fascinatie te verklaren die zijn werk oproept? Aan de bestudering van deze moeilijke vragen die buiten het bestek van dit boek liggen zal de psychoanalytische theorievorming in de toekomst hopelijk nog haar bijdrage kunnen leveren. Deze mooie, bevlogen, zeer leeswaardige studie is op haar manier dus ook een uitnodiging verdere vragen te stellen.

Prof. dr. H. Hillenaar is emeritus hoogleraar Franse cultuur- en letterkunde.

Vaders en moeders

Bespreking van: Judith Trowell en Alicia Etchegoyen (2002). *The Importance of Fathers, a Psychoanalytic Re-evaluation*. The New Library of Psychoanalysis, 42. Hove/Philadelphia: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-173-x, 256 pagina's, prijs: £ 17,99, en van:

Erna Furman (2001). *On Being and Having a Mother*. Madison CT: International Universities Press. ISBN 0-8236-3732-8, 242 pagina's, prijs: \$ 29,95

Eugenie Oosterhuis

Erna Furman, wier naam onverbrekelijk verbonden is aan het Hanna Perkins Center in Cleveland, Ohio, heeft *On Being and Having a Mother* geschreven vanuit de behoefte om haar veertigjarige ervaring met ouderschap, deels al neergelegd in artikelen, te bundelen. Het werd een boek over moederschap, omdat zij vooral ervaring heeft met moeders en hun jonge kinderen én omdat ze aan moeders een specifieke, onvervangbare betekenis geeft.

The Importance of Fathers, waaraan door achttien Britse psychoanalytici werd meegewerkt, ontstond vanuit de behoefte aan eerherstel van de

vader. Het belang van de moeder-kindrelatie heeft immers in de laatste vijftig jaar centraal gestaan in de psychoanalytische literatuur; de vader was naar de achtergrond verdwenen. Toch was het aanvankelijk de vader om wie alles draaide.

Freud beschreef het Oedipuscomplex van het jongetje en het belang van de vader en diens castratiedreiging voor de verdere ontwikkeling, met name van het geweten. Freud centreerde zijn theorievorming rond de oedipale fase. Dit betekent niet dat hij voor de preoedipale periode en de moeder-kindrelatie geen oog had. Voor de uitwerking van deze aspecten waren echter andere, vooral vrouwelijke, psychoanalytici nodig.

De Tweede Wereldoorlog en de gevolgen daarvan voor zeer jonge kinderen, hebben een 'experiment of culture' veroorzaakt, waarin het belang van de vroege moeder-kindrelatie en de desastreuze gevolgen van verbreking van deze relatie duidelijk werden. Sindsdien is het de moeder en vooral de preoedipale moeder, die de meeste aandacht krijgt.

Gedurende de laatste halve eeuw leek aan de vader vooral de taak toebedacht om de moeder-kindrelatie te beschermen én op een goed moment de symbiose van moeder en kind te doorbreken. Zijn 'Ik ben er ook nog' leek daarbij vooral voor de moeder bestemd; dat de vader van meet af aan een eigen relatie met zijn kind had, was nog niet zo aan de orde.

In de klassieke taakverdeling – vader werkt buitenshuis en moeder zorgt thuis voor de kinderen – is in de laatste dertig jaren geleidelijk verandering gekomen. Een belangrijke motor hiervoor waren de emancipatie van de vrouw, haar behoefte aan een eigen werkleven en de daaruit ontstane noodzaak om de vader een grotere rol te laten spelen in de opvoeding. Veel vaders blijken heel goed in staat om voor baby's en peuters te zorgen en er zelfs veel plezier aan te beleven; er is ook een preoedipale vader-kindrelatie. De vraag is natuurlijk of de invloed van vader en moeder te onderscheiden is, wanneer zij gezamenlijk voor hun kind zorgen. Het opvallende in deze beide boeken is dat uitgegaan wordt van de klassieke situatie. Daarbij komen in het 'moederboek' de vaders nauwelijks ter sprake; in het 'vaderboek' wordt

daarentegen ook voor de moeder een grote plaats ingeruimd. Een moeder zonder vader is dan ook een veel voorkomende situatie, terwijl vaders zonder moeder zeldzaam zijn.

Voor Furman staat het biologische verschil tussen vader en moeder centraal; moeders voelen een lichamelijke verbondenheid met hun kind, niet alleen tijdens de zwangerschap en in de babytijd, maar levenslang. Deze lichamelijke beleving, waarbij de Ik-grenzen flexibel zijn en soms geheel vervloeien met het kind, is een mogelijkheid van alle vrouwen, die hen in staat stelt tot moederschap maar ook een prijs heeft: annihilatie-angst ligt op de loer als de moeder zich deze vervagende Ik-grenzen toestaat. Interessant is dat Furman, in tegenstelling tot de gebruikelijke visie, de separatie van moeder en kind bekijkt vanuit de innerlijke conflicten die de moeder daarmee heeft.

Mothers have to be there to be left – een uitspraak van Anna Freud – is de titel van een bekend artikel uit 1982 dat in deze bundel een plaats krijgt. Furman illustreert met sprekende voorbeelden hoe moeilijk het voor moeders is en welke subtiele strategieën gebruikt worden om de pijn van de verlating door het kind te ontlopen. Het spenen is een goed voorbeeld van deze andere zienswijze. Winnicott zag het spenen als een taak van de moeder: door geleidelijk aan de borst te ontwennen, frustreert ze de baby mondjesmaat en ontnemt ze hem geleidelijk de illusie van almachtige eenheid met haar. Het spenen is zo het prototype van de aanpassing aan het realiteitsprincipe: aan alle goede dingen komt een eind.

Het is trouwens ook interessant dat Winnicott deze essentiële, frustrerende rol aan de moeder toekent en niet, zoals gebruikelijk, aan de vader. Furman ziet het spenen als het afscheid dat de moeder moet nemen van de innige lichamelijke band met haar baby en van het gevoel onmisbaar voor hem te zijn. Het kind neemt het initiatief en idealiter volgt de moeder zijn signalen en voelt ze zich niet overmatig weggedaan door zijn behoefte aan iets nieuws.

Furman ziet de peutersijd als een cruciale fase in de ontwikkeling omdat separatie en verwerking van autonomie hierin centraal staan. Voor moeders is dit altijd een moeilijke fase: het is op schoot en eraf, alles en weer niets kunnen,

een 'love affair with the world' en woedend protest, en dit alles in snelle afwisseling. Het verdragen en begeleiden van deze stormen vraagt van moeders een grote mate van flexibiliteit. Eigen separatieproblemen spelen hierbij een rol: als de pogingen tot autonomie door de moeder beleefd worden als een kwetsing van haar zelfgevoel, wordt bij haar angst opgeroepen die zich makkelijk vertaalt in een vorm van agressief gedrag, zoals dwingen of in de steek laten.

De stoornissen in de moeder-kindrelatie op deze leeftijd hebben vérstrekkende gevolgen. Uitgaande van de door Furman gehanteerde driftheorie: er vindt geen fusie plaats van libido en agressie, waardoor veel ongetemde woede gericht wordt op het zelf; het tekort aan liefdevolle investering van het zelf leidt tot een laag zelfgevoel en verminderd plezier in presteren en tot een streng, liefdeloos Boven-Ik. Hulp aan ouders, meestal de moeders, bij deze ontwikkelingsproblemen kan blijvende schade voorkómen; door de liefdevolle begeleiding van de therapeut groeien ouders zelf ook, waardoor zij latere fasen beter kunnen begeleiden.

Ik ben het met Furman eens dat het separatieconflict de kern is van veel pathologie. Ik denk echter ook dat haar visie op de normale toegeweide moeder erg door haar eigen normen en waarden wordt bepaald. Voor alle vrouwen betekent het moederschap een conflict tussen eigenbelang en belang van het kind. Voor Furman valt het eigenbelang samen met opgaan in de intense lichamelijke verbondenheid met het kind. Ik betwijfel of dit voor alle moeders zo langdurig het geval is als Furman meent. Mijn ervaring is dat de meeste moeders na ongeveer drie maanden wel eens even 'los' willen, ook als ze niet weer gaan werken. Het functioneren op volwassen niveau is een behoefte die in conflict komt met de behoefte aan versmelten. Een oplossing voor dit conflict is niet simpel, maar zeker is dat (onbewust) schuldgevoel geen goede raadgever is. Ik denk overigens dat Erna Furman in de praktijk milder is dan in haar theorie; haar talrijke voorbeelden van interventies bij een conflictueuze moeder-kindrelatie getuigen van empathie met de moeder en respect voor haar behoeften, ook als die niet

alleen op het moederen zijn gericht. Maar voor de vader als verzorgende ouder van preoedipale kinderen is er naar mijn mening te weinig plaats. Ik miste ook het onderscheid tussen jongens en meisjes wat betreft de gevolgen van separatiemoeilijkheden.

Ook het vaderboek draagt de sporen van de tijd waarin de auteurs gevormd werden. Bijna alle auteurs baseren hun gedachten en overtuigingen vooral op klinische waarnemingen bij patiënten en niet op observatie van kinderen. Uitzonderingen zijn Peter Fonagy en Mary Target in hun theoretische bijdrage over de rol van de vader in de ontwikkeling en Ricky Emanuel met zijn klinische stuk over baby-observatie, waarin de reacties van vaders op de geboorte van hun kind fijnzinnig beschreven zijn.

Ronald Britton beschrijft in *Forever Father's Daughter, The Athene-Antigone complex*, overtuigend en mét respect voor Freud, hoe riskant het is om algemene conclusies over de normale ontwikkeling te baseren op louter klinisch materiaal van volwassenen. Zoals bekend, analyseerde Freud zijn dochter Anna en concludeerde hij dat haar psychische constellatie een voorbeeld van de normale vrouwelijke ontwikkeling was. Deze zou gekenmerkt worden door het mannelijkheidscomplex, dat wil zeggen: idealisering van de penis en het verlangen er zelf een te hebben, leidend tot een idealisering van de relatie met de vader, waarbij de moeder eigenlijk irrelevant is. Freud noemde Anna zijn Antigone, omdat zij (en niet zijn echtgenote) hem bijstond in zijn latere moeilijke levensjaren. Ik meen me te herinneren dat hij haar ook 'mijn enige echte zoon' noemde omdat zij in zijn voetsporen trad en zijn levenswerk voortzette. Maar ze concurreerde niet als een zoon met hem, hoewel uit een van haar vroege gedichten een duidelijke identificatie blijkt met zowel David als koning Saul. Anna offerde haar vrouwelijkheid op voor een speciale relatie met haar vader, waarin zij zich wegcijferde, en haar behoefte aan concurrentie bestreed met het afweermecanisme dat zij zelf als 'altruïsme' heeft beschreven. Als zij zich met de agressor had geïdentificeerd – een ander door haar beschreven afweermecanisme – was zij meer een strijdbare Athene geworden, voor wie de moeder al helemaal geen rol speelde. Hoe-

wel al spoedig de opvattingen van Freud door vrouwelijke psychoanalytici bestreden werden, bleef zijn theorie over de vrouwelijke ontwikkeling lang bestaan; 'the importance of fathers' is ook in de psychoanalytische cultuur zeer groot (geweest).

Waarom domineren mannen de cultuur en is dit zo moeilijk te veranderen? Fakhry Davids schrijft over *Fathers in the internal world*. Hij stelt onomwonden: 'If nature has been less than even-handed towards the father by favouring the mother, then it has fallen to Culture to restore the balance' (p.75). Waarom heeft 'nature' geen hoofdletter?

Het biologische verschil roept bij beide geslachten afgunst op, omdat we nu eenmaal alles willen zijn/kunnen/hebben. Het opgeven van deze almachtsfantasieën gaat gepaard met frustratie en boosheid. Door de meeste auteurs wordt aan dit aspect van de ontwikkeling aandacht besteed. In het algemeen heerst de mening dat de moeder geneigd is tot symbiose en bevrediging, ook van de almachtsbehoefte, en dat de vader tussenbeide komt: hij bevordert de separatie, frustreert, laat de externe realiteit zien. Het kind dat niet 'vanzelf' bevredigd wordt, voelt zijn verlangens en moet die actief kenbaar maken om bevrediging te verkrijgen; zo leert het kind de taal. Taal maakt communicatie met de ander, die op afstand is, mogelijk. Separatie en frustratie roepen weliswaar woede op, maar zijn een noodzakelijke voorwaarde voor groei en autonomie. Vooral de vaders zouden deze groei bewerkstelligen.

Britton wijst erop dat het kind de relatie tussen beide ouders moet ervaren; het kind hoort bij hen maar staat ook buiten hen. Alleen in deze triangulaire ruimte leert het kind afstand nemen van de ouders en van zichzelf; het leert zo naar zichzelf te kijken en het kan gaan denken.

Het lijdt geen twijfel dat het kind uit de symbiose bevrijd moet worden; maar ik vraag me toch af of dat alleen door de vader kan gebeuren. Of gaat het vooral om de functie van een derde persoon, die de symbiose doorbreekt en een andere relatie tot het kind heeft? Kan dat binnen een lesbische relatie ook de vriendin van de moeder zijn? En wat is de rol van de moeder zelf? Kan ook zij de separatie bevorde-

ren of is haar taak beperkter, moet zij alleen de vader toelaten? In haar bijdrage *Letting fathers in* beschrijft Maureen Marks de moeder als de bijenkoningin; zij heeft de macht over de relatie met de baby, de vader en de relatie van die twee. Zij kan zowel de vader als de baby buitensluiten, wanneer zij zelf niet tot de driehoeksrelatie in staat is.

Davids meent dat ook moeders 'vaderlijke' taken kunnen vervullen als zij een 'interne vader' hebben. Maar het zal er toch van afhangen hoe dat interne vaderbeeld eruitziet. Veel nadruk wordt dus gelegd op de rol van de vader als derde. De rol van de vader als iemand die essentieel anders is dan moeder, bleef naar mijn smaak wat onderbelicht. Toch ontdekken baby's al jong dat vader anders is; hij geeft een ander geluid en doet anders dan de vertrouwde moeder. Door zijn wilde, spannende spel, dat hij op tijd in toom houdt, leert hij het kind omgaan met agressie. Uit onderzoek blijkt dat vaders hun kind meestal op schoot laten zitten met het gezicht naar de buitenwereld, terwijl moeders vaker een *face-to-face* contact hebben. Erna Furman meent dat de vader door zijn stevige Ik-grenzen beter dan de moeder in staat is om het kind te helpen bij de separatie. Fonagy en Target bespreken onderzoek van Brooks-Gunn en Lewis, waaruit blijkt dat peuters eerder woorden hebben voor afbeeldingen van vaders dan voor plaatjes met moederfiguren. Zij concluderen hieruit dat juist de afwezigheid – die voor vaders in het algemeen groter is – het symboliseren bevordert. Het ligt ook voor de hand dat kinderen het geslachtsverschil opmerken aan hun ouders en dat voor jongens de vader een belangrijke identificatiefiguur is. Wat de vader als man voor de normale ontwikkeling van meisjes betekent, komt in dit boek helaas niet ter sprake.

Het viel mij op dat geen enkele auteur in het vaderboek inging op de rol van de vader bij de vorming van het geweten. Toch lijkt het aannemelijk dat de vader hierbij nodig is. In *Concluding Comments* van Martin N. Baily wordt gewezen op de effecten van het opgroeien zonder vader. De summier epidemiologische feiten geven naar mijn mening aan dat zowel het geweten als het Ik-ideaal gebrekkig functioneert: vaderloze jongens komen relatief vaker

terecht in de criminaliteit, raken verslaafd of maken hun school niet af; bij meisjes komen veel ongewenste zwangerschappen voor, ze plegen vaker suïcide en ook zij breken hun school voortijdig af. Bij de vorming van het geweten speelt de agressieregulatie een cruciale rol. Voor moeders zonder partner is het vaak heel moeilijk om de agressie van hun kind goed te hanteren; voor het kind zelf is het risikant om woedend te zijn op de enige ouder van wie je afhankelijk bent.

Ik denk dat in de dagelijkse praktijk heel veel moeders vaderlijke taken uitoefenen, maar dat alleen goed kunnen wanneer zij zich gesteund voelen door de vader en wanneer de vader ook moederlijk mag zijn. Fonagy en Target beschrijven dat de vader uit Freuds tijd (en lang daarna) vooral een afstandelijke en vaak afwezige vader was, die onvoldoende in kon gaan op de hechtingsbehoefte van zijn kind. Zij menen dat het beeld van de strenge castrerende vader van het Oedipuscomplex mede bepaald is door de projectie van woede die het kind voelt wanneer de behoefte aan hechting door de vader wordt afgewezen. Het is waarschijnlijk dat een strikte verdeling van vaderlijke en moederlijke taken de splitsing tussen het goede en het slechte object bevordert, terwijl het kind meer gebaat is bij integratie en het verdragen van ambivalente gevoelens ten aanzien van beide ouders.

Fonagy en Target citeren onderzoek van Pederesen e.a., waaruit blijkt dat kinderen die vanaf hun geboorte ook door de vader verzorgd zijn, een voorsprong hebben ten opzichte van moederskindjes: zij ontwikkelen zich sneller, zijn socialer en kunnen moeilijke situaties beter aan. De conclusie is dat een kind beide ouders nodig heeft; vaders maken een flinke meid of vent van hun kind, terwijl moeders meer geneigd zijn tot vasthouden en beschermen. Het vaderboek laat vanuit verschillende invalshoeken zien wat er kan gebeuren wanneer aan deze fundamentele behoefte van kinderen onvoldoende recht gedaan wordt. In het moederboek laat Furman zien hoe ouders geholpen kunnen worden bij hun 'onmogelijke' taak.

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen

praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA en de NVPP.

Psychodrama in Italië, con sentimento

Bespreking van: Wilma Scategni (2002). *Psychodrama, Group Processes and Dreams. Archetypal Images of Individuation*. Hove: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-161-8, 168 pagina's, prijs: £ 30,00

Guy Verbruggen

De Italiaanse psychoanalytica Scategni wil in *Psychodrama, Group Processes and Dreams* een waagstuk volbrengen: dromen ten tonele voeren met psychodramatechnieken volgens Moreno, dit alles binnen een regie steunend op de inzichten van Jung.

Psychodrama vind ik op zich al een vrij openbrekende (maar weinig bekende) techniek, vertrekkend vanuit het psychoanalytische gedachtegoed. Omgaan met dromen op deze manier, en bovendien vanuit een jungiaans perspectief, leek mij al voor ik begon te lezen in dit boek een even nieuwe als boeiende combinatie van werkwijzen. Psychodrama als therapeutische techniek werd uitgewerkt door Moreno in de jaren 1920 tot 1950. Moreno en Jung zijn tijdgenoten en delen een spiritueel zoeken in hun leven en werk. Beiden zien dromen in het kader van dramatische actie, waarbij het doel van de droom is 'to take the dreamer inside the dream itself'. Jung ziet in dromen een dramatische structuur, een script in verschillende fasen; Moreno presenteert deze structuur in vivo op het toneel en nodigt de dromer uit om de droom te spelen en tegelijkertijd buiten de droom te staan als waarnemer. Jung spreekt van een amplificatie van dromen, dat wil zeggen een uitbreiding en verdieping van een droombeeld door gerichte associaties en door parallellen uit de symbool- en geestesgeschiedenis (Jung 1976). Moreno heeft het over een theatrale interpretatie en blijft daarbij meer bij de letter van de concrete droom. Beiden verwijzen naar de droom als een geheime boodschap van de dromer, met een intrinsieke betekenis. Ook het psychodrama dat Scategni in praktijk brengt gaat uit van diezelfde

premissie, waarbij er in de psychodramagroep over de droom gedacht en gereflecteerd wordt via beelden met archetypische kenmerken. Scategni staat uitvoerig stil bij de betekenis van ruimte en tijd in psychodrama. Ruimtelijk gaat het om een symbolische ruimte, maar ook letterlijk om een plaats in de wereld, consistent en met regelmaat beschikbaar – een beschermde plaats die stilaan een nieuwe betekenis krijgt door het psychodrama. De tijd in psychodrama kan men zien in drie door elkaar lopende dimensies. Het hier en nu, het daar en toen, en het tijdloze van de droom. Het persoonlijk onbewuste wordt uitgedrukt in alledrie dimensies en verwijst vaak naar archetypes, het collectief patrimonium van de menselijke soort. Het tweede deel van dit boek gaat volop over de archetypische 'controversie', het zichzelf laten zien, ont-dekken via zijn dromen. Scategni heeft dit deel opgebouwd langs een aantal thema's – symbolen en archetypen – die steeds terugkeren in mythes, legenden en dromen. Het eerste archetype betreft de *magische boom* in het centrum van de wereld, de navelstreng van de wereld, reikend vanuit de onderwereld tot in de hemel. Psychodrama van dromen laat deze boom zien als observatiepunt en fundament, alle seizoenen overlevend. Als tweede archetype noemt Scategni *hermafroditisme* als een kans om tegengestelden te verzoenen of te overwinnen. Droombeelden van androgyne personen illustreren vereniging of completering. *Transvestisme* is een verwant thema, verwijzend naar het overwinnen van de eigen particulariteit. De *heilige maaltijd* bereiden en eten duidt op initiatie binnen een groep. Andere thema's zijn *rituele fragmentatie* van het lichaam, met de wedergeboorte nadien en *ziekte en suïcide* als existentiële overgangen. *Reizen naar de onderwereld* wordt in verband gebracht met terugkeer naar een symbiotische toestand in de baarmoeder. Ook de vier elementen komen uitvoerig aan bod. *Aarde* staat voor rijkdom, potentie, moeder en feces, *water* voor emotie, tranen, oplossen, dood. *Lucht* doet denken aan intellect, metafysica, ten hemel gaan, *vuur* aan transformatie, energie, regeneratie, paradijs en hel. De *verborgen schat*, doel van een zoektocht naar zichzelf en naar betekenissen, sluit deze archetypische reeks af.

Scategni heeft een vlot boek geschreven, met veel gevoel voor droominterpretatie binnen een jungiaans kader. Dromen kan men ook interactioneel ontleden, als een dialoog met de therapeut, zoals de kleinianen ons laten zien.

De auteur verwijst nergens naar hedendaagse analytici die over psychodrama schreven zoals Anzieu, Robinson (1998) en Widlöcher, en verengt daarmee de reikwijdte van haar boek.

Moreno zelf komt weinig aan bod, wordt 'verdrongen' door de jungiaanse auteurs Hillman, Eliade en Neumann, uit wier werk Scategni uitvoerig citeert.

Wie kennis wil maken met archetypische voorstellingen en jungiaans denken kan ik dit boek zeker aanraden. Ieder van ons zou de essentie van archetypen moeten kennen. Scategni zet ons aan tot luïdop spelen, voelen en denken onder haar jungiaanse regie, met shamans, meditatie en mythologie. De plasticiteit van psychodramatechnieken komt echter weinig tot haar recht. Kortom, ik leerde iets over archetypes, maar bleef op mijn honger zitten betreffende psychodrama en dromen.

Literatuur

Jung, C.G. (1976). *Herinneringen, dromen, gedachten*. Rotterdam: Lemniscaat.

Robinson, B. (1998). *Psychodrame et psychanalyse. Jeux et théâtres de l'âme*. Parijs/Brussel: De Boeck.

G. Verbruggen is als klinisch psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut verbonden aan PZ Sancta Maria (Sint Truiden) en aan de postgraduate specialisatie in psychoanalytische psychotherapie (KU Leuven/Kortenberg). Daarnaast is hij werkzaam in privé-praktijk te Hasselt en Tongeren.

Een ander perspectief

Bespreking van: Marianne Brentzel (2002). *Anna O. – Bertha Pappenheim. Biographie*. Göttingen: Wallstein Verlag. ISBN 3-89244-445-5, 319 pagina's, prijs: € 28,00

Harry Stroeken

Graag wil ik een mooi boek signaleren voor de geïnteresseerde. Het gaat over Bertha Pappenheim (1859-1936), in analytische kringen bekend als Anna O. Tussen haar twintigste en dertigste raakte zij ernstig in de war naar aanleiding van de ziekte, de vrepeling en de dood van haar vader. Zij was gedurende een jaar en zeven maanden in behandeling bij dokter Breuer, waarna zij nog viermaal gedurende enige maanden was opgenomen in twee verschillende sanatoria. Daarna vertrok zij met haar moeder uit Wenen naar Frankfurt, waar haar – rijke – familie vandaan kwam. Daarna is er niets meer vernomen van psychiatrische behandelingen. Als er sprake was van psychoanalyse, bijvoorbeeld voor een van haar pupillen, was Bertha Pappenheim daartegen.

Haar casus werd – zonder dat zij daarin gekend was – gepubliceerd door Breuer en Freud. Voor velen was de patiënte in kwestie herkenbaar, zij moet er zelf van geweten hebben, maar zij heeft er zich nooit over uitgelaten. Dat seksualiteit tot aan het einde bij Breuer niet ter sprake kwam is genoegzaam bekend, maar minder dat zulks ook het geval was voor het onderwerp godsdienst. Dat, terwijl Bertha Pappenheim haar hele leven een strijdbare maar ook vrome jodin bleef. Dit is des te opvallender – mischien ook niet – omdat Breuers vader godsdienstleraar was vanwege de Wiener Israelitische Kultusgemeinde. Zijn handboek was nog in gebruik toen Freud op het gymnasium zat. Bertha Pappenheim leidde een zeer arbeidzaam en respectabel leven. Een citaat moge dat illustreren. 'Buiten kijf staan de grote prestaties van Bertha Pappenheim na haar verhuizing naar Frankfurt in het jaar 1888, haar betekenisvolle rol als vechtster tegen de meisjeshandel, als pionierster van een nieuwe vorm van sociaal werk, haar verdienste voor de Joodse Vrouwenbond, de stichting en de ontwikkeling van het tehuis in Neu-Isenburg, evenals haar engagement in de vorm van talloze geschriften over de opvoeding van maatschappelijk problematische jongeren, haar prestaties op literair gebied en in dienst van de rechten van de vrouwen. Het feminisme van het begin van de twintigste eeuw zou zonder de eigenwijze stem van Bertha Pappenheim niet denkbaar zijn' (p. 248) (vertaling H.S.).

Gelukkig was zij niet, zoals haar aangrijpende gedicht *Mir ward die Liebe nicht* (p. 153) uit haar nagelaten papieren duidelijk maakt.

Mir ward die Liebe nicht –
Drum leb' ich wie die Pflanze,
Im Keller ohne Licht.
Drum tön' ich wie die Geige,
Der man den Bogen bricht.
Mir ward die Liebe nicht –
Drum wühl' ich mich in Arbeit
Und leb' mich wund am Pflicht.
Mir ward die Liebe nicht –
Drum denke ich gerne des Todes,
Als freundliches Gesicht.

Zij overleed op zevenenzeventigjarige leeftijd, kort voordat de nazi's haar tehuis overvielen. De *Deutsche Bundespost* eerde haar in 1954 met een postzegel. Waar eens haar *Heim* stond in Neu-Isenburg (Frankfurt) bevindt zich thans een studiecentrum met een permanente tentoonstelling over haar leven en werk.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

Van het een op het ander

Bespreking van: Michael Rustin (2001). *Reason and Unreason. Psychoanalysis, Science and Politics. Disseminations: Psychoanalysis in Contexts* (red. Anthony Molino). Londen/New York: Continuum. ISBN 0-8264-5578-6, 248 pagina's, prijs: £ 16,99

Harry Stroeken

Rustin is een sociale wetenschapper die onder andere gasthoogleraar is aan de Tavistock Clinic. Hij weet veel van de kleiniaanse psychoanalyse, maar hij is geen clinicus. Psychoanalyse is, stelt hij, een kind van de late Verlichting in haar strijd tegen irrationaliteit, onderdrukking, miskenning en onechtheid. In die betekenis is zij een 'moderne' beweging. Hij schrijft over de wetenschappelijkheid van de psychoanalyse die volgens hem

steunt op de spreekkamer als haar laboratorium. Verder behandelt hij de mogelijkheden van de gevalsstudie, in combinatie met kinderservatie, gehechtheidsonderzoek en de biografische methode.

Het tweede deel van het boek handelt over psychoanalyse en politiek. Heeft de psychoanalyse een bijdrage te leveren aan de maatschappelijke vooruitgang? Het einde van de Koude Oorlog vroeg om nieuwe vijanden zoals drugs, Irak (het heeft massavernietigingswapens zoals wij, maar wij verwachten toch niet daarom gebombardeerd te worden). Dergelijk zwart-witdenken hoort bij de paranoïde-schizoïde positie. Hoewel het boek zeer recente, meestal Britse, ontwikkelingen bespreekt, was *the war on terrorism* toen nog niet uitgevonden. Rustin geeft beschouwingen over geld in de psychoanalyse en levert voorts nog analyses van het werk van Althusser, Žižek, en van de mij onbekende Laclau. Lacan wordt vrij negatief voorgesteld dat wil zeggen meer kritisch en deconstructief, terwijl de kleinianen wel degelijk constructieve ideeën aandroegen voor de organisatie van de maatschappij. Rustin schrijft ten slotte nog hoofdstukken over ethiek, opvoedings- en onderwijspolitiek.

De auteur is goed geïnformeerd, het boek bevat veel wetenswaardigheden, maar heeft me niet gegrepen.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hoogleraar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

Addictie en a-dictie

Bespreking van: R. Loose (2002). *The subject of addiction. Psychoanalysis and the administration of enjoyment*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-299-9, 308 pagina's, prijs: £ 32,40

Ronny Vandermeeren

Het lezen van *The subject of addiction* wekte bij mij gemengde gevoelens op. Enerzijds boeide het mij, maar het liet mij ook wat op mijn honger zitten. Een consequent lacaniaanse visie op verslaving wekte in ieder geval mijn enthousiasme omdat zij een belangrijke verrijking zou kunnen zijn van de ego- en zelfpsychologische literatuur.

De opmerking wordt wel eens gemaakt dat Lacan zich in zijn *retour à Freud* vooral richtte op de vroege Freud en minder op diens latere werk. Hetzelfde geldt voor dit boek. Loose vertrekt niet klassiek bij Freuds brief aan Fliess uit 1897 waarin masturbatie als primaire verslaving wordt benoemd, maar neemt de preanalytische Freud als uitgangspunt. Loose traceert in Freuds *Cocaine Papers* het denkproces waarin Freud zijn aanvankelijke hoge verwachtingen van cocaïne als therapeutisch instrument opgaf. Door cocaïne niet langer te zien als een stof die op zichzelf verslaving veroorzaakt, kon hij zich gaan richten op een factor in de persoon zelf die hem kwetsbaar maakt voor verslaving. Loose volgt deze evolutie langs de verwijzingen naar verslaving in het verdere werk van Freud, en maakt het subject als focus tot rode draad in zijn eigen werk. Diagnosestelling bij verslaving mag niet gebaseerd zijn op de effecten van de verschillende middelen. Een psychoanalytische benadering van verslaving mag dan ook niet beginnen met het object 'drug' maar met het subject dat die drug neemt. De wijze waarop de auteur in zijn lezing van Freud echter telkens verbanden legt met het werk van Lacan gaf mij de indruk van een wat geforceerd hineininterpretieren, een per se Lacan willen ontmoeten in Freud. In het tweede deel van zijn boek brengt Loose een overzicht van de postfreudiaanse literatuur rond verslaving. Er kunnen verschillende periodes worden onderscheiden waarin men

telkens andere aspecten en concepten van Freuds denken hanteerde om op eenvoudige wijze een verklaring te bieden voor het fenomeen verslaving. Zo volgde na een drifttheoretische visie de klemtoon op het Ik en zijn afweermechanismen en later op het zelf. Loose bestempelt deze visies als variaties op eenzelfde thema, namelijk de idee dat verslaving het individu in kwestie helpt om zichzelf en het leven aan te kunnen (zelfmedicatiehypothese). Verslaving wordt volgens Loose daarbij herleid tot een soort van grenstoestand, die geheel losstaat van de complexiteit van het subject en als onbehandelbaar dreigt te worden beschouwd. In zijn op één hoop gooien van drifttheorie, egopsychologie en zelfpsychologie doet de auteur naar mijn mening afbreuk aan de theoretische rijkdom en klinische waarde van de ideeën van deze zogenaamde postfreudianen. De indruk wordt daardoor gewekt dat de lacaniaanse visie de enig ware is. Het viel mij bovendien op hoe Loose slechts die auteurs rechtstreeks citeert wier denken zich laat inpassen in zijn lacaniaanse visie. Er zijn daarentegen geen rechtstreekse referenties naar bijvoorbeeld het werk van Kohut. Naar diens denken wordt alleen maar kort verwezen en dan nog slechts via zijsporen in het werk van anderen. Ik vond dit toch een tekortkoming. In deel drie komen we terecht bij Lacan. Loose wil met Lacans concepten en theorieën het probleem verslaving onderzoeken op een manier die ieder reductionisme vermijdt. Vanuit lacaniaans oogpunt wordt duidelijk dat verslaving niet kan worden beschouwd als een symbolisch gestructureerd symptoom dat de Ander wil representeren. Verslaving is daarentegen een buitensluiten van de Ander (taal) en vormt een radicale poging om het gemis, als oorzaak van verlangen, ongedaan te maken. Een verslaving kan dan ook worden beschouwd als een kortsluiting tussen verlangen en lust. Lust wordt gezocht buiten de Ander (taal) om. Er bestaat een fundamentele tegenstelling tussen taal en verslaving die door Loose op kernachtige wijze wordt verwoord in het gezegde: 'Addictie is a-dictie.' Volgens Loose is empirisch onderzoek van een aselechte steekproef onvoldoende voor het bestuderen van verslaving. Een dergelijke

benadering gaat uit van een uniform effect van de drug, en heeft bijgevolg geen oog voor de specifieke relatie tussen de drug (object) en de verslaafde (subject). Niet het effect van de drug is oorzaak van een verslaving maar wel het subjectspecifieke in dat effect. Op dit punt introduceert Loose zijn originele concept 'administration of enjoyment', om te kunnen komen tot een differentiële diagnose van verslaving. Hij stelt het zelfs voor als algemeen mechanisme voor elk symptoom. 'Administration' verwijst naar (toe)dienen, en kan worden beschouwd als het economische equivalent van Lacans symbolische orde. Met dit concept verbindt Loose verslaving aan elk van de drie klinische structuren (psychose, neurose en perversie) maar ook aan Freuds vergeten categorie van de 'Aktualneurosen' die gekenmerkt worden door een niet-gesymboliseerde angst waartegen het subject zich niet kan verdedigen. Het gebruik van alcohol of drugs wordt dan een weg om uit deze impasse te raken. Het subject omzeilt op die manier de ontmoeting met de Ander maar betaalt daar de zware prijs van het verslaafd zijn voor.

In de behandeling biedt de analyticus zich aan als object-oorzaak-van-verlangen voor de analysant. Door middel van de zich ontwikkelende overdrachtsrelatie kan duidelijk worden dat de manier waarop het subject zijn *jouissance*-economie organiseert de oorzaak is van zijn verslaving. Behandeling moet zich richten op de overdracht en het creëren van een opening voor het sprekend subject.

Het boek van Loose mag in zijn theoretische uitwerking waarlijk worden beschouwd als een tour-de-force maar het kwam bij mij soms geforceerd over. Ik heb het moeilijk met een theorie die zich niet zozeer aanbiedt als een verrijking van bestaande theorieën doch er zich veeleer in de plaats van stelt. Volgens de auteur heeft de nieuwe theorie belangrijke implicaties voor de behandeling; hij verduidelijkt deze echter niet. Pas in de conclusie van het boek worden enkele summere opmerkingen gemaakt over het therapeutische kader en behandeldoelstellingen. Ik mis in dit boek vooral een duidelijke afleiding vanuit de theorie van therapeutische modificaties die bij de behandeling van de verslaafde patiënt toege-

past dienen te worden. Meermaals had ik het gevoel dat de patiënt verdrukt wordt door de uitvoerige en diepgaande uitwijdingen in het lacaniaanse gedachtegoed.

Ik onderschrijf de stelling van Monjauze (1991) dat de verslaafde ons grotendeels blijft ontsnappen ondanks de overvloed aan theorieën, cijfers en statistieken die de pretentie hebben ons meer inzicht te geven in de mogelijke oorzaken en gevolgen van verslaving. Ook na het lezen van dit boek blijft verslaving voor mij een veelkoppig monster dat niet binnen één theorie te vatten valt. Ik volg Loose in het centraal stellen van het subject maar dit gaat hier ten koste van andere invalshoeken. Enkel een theoretisch 'leven in meervoud' kan recht doen aan deze bij uitstek overgedetermineerde pathologie.

Literatuur

Monjauze, M. (1991). *La problématique alcoolique*. Parijs: Dunod.

R. Vandermeeren is psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut, werkzaam in het P.Z. Sancta Maria (Sint-Truiden).

Een freudo-lacaniaanse achtergrondtheorie voor klinische psychopathologie

Bespreking van: Paul Verhaeghe (2002). *Over normaliteit en andere afwijkingen*. Leuven/Leuven: Acco. ISBN 90-334-5139-5, 419 pagina's, prijs: € 36,50

Rudi Vermote

Over normaliteit en andere afwijkingen is geen bloemlezing uit de vele publicaties van Verhaeghe, maar een kroon op zijn werk. Het is het in detail uittekenen van zijn freudo-lacaniaanse visie op psychopathologie. Verhaeghe baseert zich daarbij op recente literatuur uit de empirische psychologische benadering en ontwikkelingspsychologie en legt expliciete verbanden met de objectrelationele en de gehechtheidsrichting in de psychoanalyse

Daarenboven gebruikt hij vaak de DSM als contrapunt. Daarmee slaat hij niet alleen interdisciplinaire bruggen maar brengt ons verschillende nieuwe en verhelderende inzichten, die vlug hun weg zullen vinden naar het klinische veld.

Het doel van het boek reikt echter verder, namelijk een achtergrondtheorie op te bouwen en voor te stellen. Een theorie die perspectief geeft aan de disparate bevindingen uit de psychopathologie. Verhaeghe doet dit niet aarzelend, maar op de stellige manier die hem eigen is. Zoals elke goede theorie is ze van concreet klinisch nut. Andere analytici maakten reeds een dergelijke theorie, zoals Kernberg, Gabbard, Akhtar en anderen, maar nooit op een freudo-lacaniaanse manier. De consequenties voor differentiële diagnostiek en therapie worden systematisch bij elk besproken beeld aangegeven. De illustratie met klinische voorbeelden is aanwezig, maar slechts sporadisch. Het boek start met een epistemologische verkenning van het probleem van de psychodiagnostiek. Dit is een interessante opening, waar een lacaniaanse visie naast de belangrijkste filosofische benaderingen en naast een positief-wetenschappelijke benadering wordt geplaatst.

De klassiek lacaniaanse benadering geeft de relatie tussen taal en vorming van een symptoom aan. De inzichten over fundamentele verdeeldheid, vervreemding en het steeds aanwezige tekort die eruit voortvloeien, hebben een grote waarde. Verhaeghe benadrukt de manier waarop de aanwezigheid van de taal, de Ander, tot stand komt. De manier waarop hij het verschuiven van de betekenaars op een associatieve manier (het lacaniaanse 'automaton'), of de secundaire verwerking, bespreekt, laat het leggen van verbanden met een angelsaksische benadering van mentalisatie toe.

Verhaeghe gaat verder: voorbij deze laag van het symbolische, of de secundaire verwerking, is er het allereerste contact met le Réel, de aandrift, l'objet 'a'. Dit contact is in se traumatisch en er is hulp bij nodig. Deze wordt gegeven in een vooral lichamelijk contact met de eerste Ander, meestal de Moeder. Hierbij is er een direct contact met de eerste Ander, maar deze grijpt daarbij terug naar de tweede Ander, de

taal. Deze visie sluit uiteraard nauw aan bij het belang dat vanuit de meest diverse hoeken aan de zeer vroege, preverbale en affectieve contacten gegeven wordt bij het ontstaan van psychopathologie (zie de gehechtheidstheorie, Bion en containment, Winnicott en het spiegelen, Fonagy en het 'affective mirroring' bij het ontstaan van mentalisatie).

Verhaeghe herkent in zijn visie over de contacten met de eerste Ander vooral elementen uit de gehechtheidstheorie, wat hij uitwerkt als het lacaniaanse 'aliënering' (gelijkschakeling met de Ander) en 'separatie' (autonomie, los van de Ander).

Zoals bij het merendeel van de hedendaagse psychoanalytische theorieën het geval is, brengt Verhaeghe ook in de lacaniaanse theorie een dichotomie, een gelaagd functioneren aan. Hij gebruikt Freuds bekende metafoor, die van een oester die een parel vormt rond een zandkorrel. De korrel is van de orde van het reële, het tuchè waartegen een verdediging nodig is. De parel is de 'automaton' reactie daarop en levert het omhulsel, dat wil zeggen de zichtbare buitenkant van het symptoom. Het symptoom is dus van die tweede orde. Deze visie werkt hij op een briljante, originele manier verder uit. Het eerste niveau gaat over het niet verwerkte (wat we in meer bioniaanse termen, het 'niet-gementaliseerde' zouden noemen) en dat manifesteert zich in wat Verhaeghe de 'aktuaalpathologie' noemt. Dit wordt gecontrasteerd met de verschijningsvorm van de symptomen, de psychopathologie op het tweede niveau.

Reeds in het contact met de eerste Ander, de garanderende moeder, komt een basisfantasma (ook een structuur genoemd) tot stand over hoe met de tweede Ander (het talige) zal omgegaan worden en psychopathologie bijgevolg vorm zal krijgen. De drie lacaniaanse structuren worden zo onderscheiden: neurotisch, pervers en psychotisch. Naarmate er meer onverwerkte elementen zijn uit het eerste niveau, bevindt een persoon zich binnen een van deze structuren meer aan de kant van de kant van de aktuaalpathologie.

De originele ruggengraat van deze achtergrondtheorie is het plaatsen van elke pathologie binnen een van de drie structuren op een as

van aktueelpathologie (het niet verwerken van de elementen uit het eerste niveau) naar psychopathologie (symptomen).

De drie basisfantasma's of -structuren zijn de volgende: het neurotische basisfantasma of de structuur bij de hysterie is een antwoord van de eerste Ander in de vorm: 'Je voldoet niet aan de eerste Ander en de tweede Ander is ook geïnvalideerd', waardoor de hysterie steeds op zoek is naar 'het'. Er is een illusie dat er een ander is die het verlangen volledig kan bevredigen. Bij de dwangneurose daarentegen zou er een teveel aan lust geweest zijn: 'Je voldoet wel aan de eerste Ander, maar de tweede Ander voldoet niet aan de verlangens van de eerste Ander'; daardoor ontstaat een dwang om steeds te moeten slagen. Binnen de neurotische structuur vinden we aan de aktueelneurotische kant dan de borderlinepatiënt, wiens verhouding met de taal realistisch blijft, maar bij wie veel elementen secundair niet uitgewerkt zijn. Verhaeghe beschrijft helder hoe een trauma op een indirecte manier tot een borderlinefunctiëren aanleiding kan geven door het contact met een garanderende eerste Ander (verder) te verstoren.

Het basisfantasma bij de pervers is dat het subject functioneert als imaginaire fallus van de moeder en de moeder een volledige bevrediging kan geven onder de blik van de vader, waardoor diens symbolische autoriteit van tafel geveegd wordt. Daardoor is er geen symbolische castratie, maar een loochening. De pervers gaat ervan uit dat de ander de regels wel volgt, maar dat hij er zelf buiten staat. Binnen de perverse structuur vinden we de daders aan de aktueelpathologische kant ('passage à l'acte').

Bij de psychose is er is geen doorschuiving van de eerste naar de tweede Ander: de oorspronkelijke aandrang, objet (a) blijft bestaan. Bij de paranoia heeft zich wel een basisfantasma in het contact met de eerste Ander gevormd. Aan

de kant van de aktueelpathologie vinden we de schizofrenie, waar het subject er niet in slaagt om de oorspronkelijk jouissance te verwerken. Verhaeghe heeft mijn inziens een tour de force gerealiseerd. Het klinische concept van de borderlinestoornis, bijvoorbeeld, kon vroeger niet in de lacaniaanse metapsychologie geplaatst worden. De klassieke 'on/off' lacaniaanse visie (je bent toegetreden tot de symbolische orde of niet) liet dit niet toe. De huidige benadering van Verhaeghe laat een veel grotere schakering toe. Daarenboven is het geen gesloten theorie maar helpt de eenheidstheorie om veel deelbenaderingen en onderzoek van psychopathologie binnen een ruimer geheel te plaatsen. Binnen het veld van de freudo-lacaniaanse benadering kan aan dit boek niet voorbijgegaan worden. Ik benadrukte in deze bespreking vooral het originele concept en daardoor heb ik misschien ten onrechte de indruk gewekt dat het om een dens en moeilijk toegankelijk boek gaat. Het boek is integendeel helder geschreven en vertrekt consequent vanuit de herkenbare psychopathologie en verschillende hedendaagse interpretaties ervan, waardoor het voor iedereen toegankelijk is. De ondertitel 'handboek' slaat waarschijnlijk vooral op deze helderheid, want voor de vernieuwende inhoud lijkt dit een understatement. Daarenboven is dit boek geen basiswerk om psychopathologie te leren, daarvoor bestaan er voldoende werken. Het is wel een aanvulling van de hedendaagse atheoretische en descriptieve benadering. Het meekijken door lacaniaanse ogen en de helderheid van de originele achtergrondtheorie zijn een meerwaarde bij het proberen begrijpen en behandelen van complexe psychopathologie, van welke analytische signatuur de lezer ook is.

R. Vermote is psychiater-psychoanalyticus bij het UC St.-Jozef, Kortenberg, en in privé-praktijk te Vilvoorde.